

دانشگاه اصفهان
پایه

سیر تحول و تطور نقوش و نمادها

در هنرهای سنتی ایران

(رشته هنر)

دکتر مهتاب مبینی آزاده شافعی

امروزه کتاب‌خوانی و علم‌آموزی، نه تنها یک وظیفه‌ی ملی، که یک واجب دینی است.

مقام معظم رهبری

در عصر حاضر یکی از شاخصه‌های ارزیابی رشد، توسعه و پیشرفت فرهنگی هر کشوری میزان تولید کتاب، مطالعه و کتاب‌خوانی مردم آن مرز و بوم است. ایران اسلامی نیز از دیرباز تاکنون با داشتن تمدنی چندهزارساله و مراکز متعدد علمی، فرهنگی، کتابخانه‌های معتبر، علما و دانشمندان بزرگ با آثار ارزشمند تاریخی، سرآمد دولت‌ها و ملت‌های دیگر بوده و در عرصه‌ی فرهنگ و تمدن جهانی به‌سان خورشیدی تابناک همچنان می‌درخشد و با فرزندان نیک‌نهاد خویش هنرنمایی می‌کند. چه کسی است که در دنیا با دانشمندان فرزانه و نام‌آور ایرانی همچون ابوعلی سینا، ابوریحان بیرونی، فارابی، خوارزمی و ... همچنین شاعران برجسته‌ای نظیر فردوسی، سعدی، مولوی، حافظ و ... آشنا نباشد و در مقابل عظمت آنها سر تعظیم فرود نیاورد. تمامی این افتخارات ارزشمند، برگرفته از میزان عشق و علاقه فراوان ملت ما به فراگیری علم و دانش از طریق خواندن و مطالعه منابع و کتاب‌های گوناگون است. به شکرانه‌ی الهی، تاریخ و گذشته ما، همیشه درخشان و پر بار است. ولی اکنون در این زمینه در چه جایگاهی قرار داریم؟ آمار و ارقام ارائه‌شده از سوی مجامع و سازمان‌های فرهنگی در مورد سرانه‌ی مطالعه‌ی هر ایرانی، برایمان چندان امیدوارکننده نمی‌باشد و رهبر معظم انقلاب اسلامی نیز از این وضعیت بارها اظهار گله و ناخشنودی نموده‌اند.

کتاب، دروازه‌ای به سوی گستره‌ی دانش و معرفت است و کتاب خوب، یکی از بهترین ابزارهای کمال بشری است. همه‌ی دستاوردهای بشر در سراسر عمر جهان، تا آنجا که قابل کتابت بوده است، در میان دست‌نوشته‌هایی است که انسان‌ها پدید آورده و می‌آورند. در این مجموعه‌ی بی‌نظیر، تعالیم الهی، درس‌های پیامبران به بشر، و همچنین علوم مختلفی است که سعادت بشر بدون آگاهی از آنها امکان‌پذیر نیست. کسی که با دنیای زیبا و زندگی‌بخش کتاب ارتباط ندارد بی‌شک از مهم‌ترین دستاورد انسانی و نیز از بیشترین معارف الهی و بشری محروم است. با این دیدگاه، به‌روشنی می‌توان ارزش و مفهوم رمزی عمیق در این حقیقت تاریخی را دریافت که اولین خطاب خداوند متعال به پیامبر گرامی اسلام (ص) این است که «بخوان!» و در اولین

سوره‌ای که بر آن فرستاده‌ی عظیم‌الشان خداوند، فرود آمده، نام «قلم» به تجلیل یاد شده‌است: «اقْرَأْ وَ رَبُّكَ الْأَكْرَمُ. الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ» در اهمیت عنصر کتاب برای تکامل جامعه‌ی انسانی، همین بس که تمامی ادیان آسمانی و رجال بزرگ تاریخ بشری، از طریق کتاب جاودانه مانده‌اند.

دانشگاه پیام‌نور با گستره‌ی جغرافیایی ایران‌شمول خود با هدف آموزش برای همه، همه‌جا و همه‌وقت، به‌عنوان دانشگاهی کتاب‌محور در نظام آموزش عالی کشورمان، افتخار دارد جایگاه اندیشه‌سازی و خردورزی بخش عظیمی از جوانان جویای علم این مرز و بوم باشد. تلاش فراوانی در ایام طولانی فعالیت این دانشگاه انجام پذیرفته تا با بهره‌گیری از تجربه‌های گرانقدر استادان و صاحب‌نظران برجسته کشورمان، کتاب‌ها و منابع آموزشی درسی شاخص و خودآموز تولید شود. در آینده هم، این مهم با هدف ارتقای سطح علمی، روزآمدی و توجه بیشتر به نیازهای مخاطبان دانشگاه پیام‌نور با جدیت ادامه خواهد داشت. به‌طور قطع استفاده از نظرات استادان، صاحب‌نظران و دانشجویان محترم، ما را در انجام این وظیفه‌ی مهم و خطیر یاری‌رسان خواهد بود. پیشاپیش از تمامی عزیزانی که با نقد، تصحیح و پیشنهادهای خود ما را در انجام این وظیفه‌ی خطیر یاری می‌رسانند، سپاسگزاری می‌نماییم. لازم است از تمامی اندیشمندانی که تاکنون دانشگاه پیام‌نور را منزلگاه اندیشه‌سازی خود دانسته و ما را در تولید کتاب و محتوای آموزشی درسی یاری نموده‌اند، صمیمانه قدردانی گردد. موفقیت و بهروزی تمامی دانشجویان و دانش‌پژوهان عزیز آرزوی همیشگی ما است.

دانشگاه پیام‌نور

فهرست مطالب

پیشگفتار.....	ده
فصل اول. مفهوم نماد، هنر نمادین و پیدایی و تشکیل نمادها و نقوش در هنرهای ادوار مختلف ..	۱
هدف کلی	۱
هدف‌های یادگیری.....	۱
مقدمه.....	۱
۱-۱ مفهوم نماد (سمبل).....	۲
۲-۱ هنر نمادین (سمبولیک).....	۳
۳-۱ پیدایش نقوش و نمادها در ایران.....	۴
خلاصه فصل اول.....	۶
خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل اول.....	۷
فصل دوم. بررسی نقوش و نمادها در سفال‌های به‌دست‌آمده از بومیان فلات ایران قبل از ورود آریایی‌ها.....	۹
هدف کلی	۹
هدف‌های یادگیری.....	۹
مقدمه.....	۹
۱-۲ سفالگری در ایران.....	۱۰
۲-۲ نقوش و نمادها روی سفال‌های پیش از تاریخ ایران.....	۱۰
۱-۲-۲ مفهوم نقش بزکوهی.....	۱۶
۲-۲-۲ مفهوم نقش پرنده.....	۱۸
۳-۲-۲ مفهوم نقش قوچ.....	۲۰

۲۱	۴-۲-۲ مفهوم نقش اسب
۲۱	۵-۲-۲ مفهوم نقش پلنگ
۲۲	۶-۲-۲ مفهوم نقش مار
۲۳	۷-۲-۲ مفهوم نقش ماهی
۲۵	۸-۲-۲ مفهوم نقش آب
۲۶	۹-۲-۲ مفهوم نقوش خورشید
۲۸	۱۰-۲-۲ مفهوم نقش ماه
۲۹	۱۱-۲-۲ مفهوم نقش کوه و زمین
۳۰	۱۲-۲-۲ مفهوم نقش درخت
۳۰	۱۳-۲-۲ طرح انسان
۳۳	خلاصه فصل دوم
۳۵	خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل دوم

فصل سوم. بررسی نقوش و نمادها در هنر عیلامی (معماری، سفالگری، مُهرها، کاشی‌های	
۳۷	لعب‌دار، نقش برجسته‌ها و غیره) و برنزهای لرستان
۳۷	هدف کلی
۳۷	هدف‌های یادگیری
۳۷	مقدمه
۳۸	۱-۳ مختصری از تاریخ و هنر عیلام
۳۹	۲-۳ بررسی نقوش و نمادها در هنر عیلامی
۳۹	۱-۲-۳ معماری
۴۲	۲-۲-۳ سفالگری
۴۷	۳-۲-۳ مُهرها
۵۱	۴-۲-۳ کاشی‌های لعب‌دار
۵۴	۵-۲-۳ نقش برجسته‌ها
۵۷	۶-۲-۳ اشیای مفرغی
۵۸	۳-۳ مفرغ‌های لرستان
۵۸	۱-۳-۳ حلقه‌های لگام و دهنه‌های اسب
۶۱	۲-۳-۳ سر علم‌ها
۶۳	۳-۳-۳ طلسم‌های پایه‌دار
۶۳	۴-۳-۳ تبرها و تبرزین‌های دارای جا دسته
۶۴	۵-۳-۳ خنجرها، شمشیرها و دسته‌های سنگ سنباده
۶۵	۶-۳-۳ زیورآلات
۶۷	خلاصه فصل سوم
۶۹	خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل سوم

فصل چهارم. بررسی نقوش و نمادها در هنر ماد و هخامنشی.....	۷۱
هدف کلی.....	۷۱
هدف‌های یادگیری.....	۷۱
مقدمه.....	۷۱
۱-۴ قوم مادها.....	۷۲
۲-۴ هنر معماری مادها.....	۷۲
۳-۴ نقوش گیاهی در هنر مادها.....	۷۳
۴-۴ نقوش جانوری.....	۷۴
۴-۴ ترکیب نقوش گیاهی و جانوری.....	۷۶
۵-۴ سفال مادها.....	۷۸
۱-۵-۴ ظروف لعاب‌دار.....	۷۹
۶-۴ نگاهی به تاریخ هخامنشی.....	۷۹
۱-۶-۴ دین هخامنشیان و نمادهای دینی.....	۸۰
۷-۴ هنر در عصر هخامنشی.....	۸۲
۸-۴ بررسی نقوش و نمادهای هنر هخامنشی.....	۸۲
۱-۸-۴ سواستیکا.....	۸۲
۲-۸-۴ نمادهای گیاهی.....	۸۴
۳-۸-۴ نمادهای جانوری.....	۹۰
۴-۸-۴ نمادهای ترکیبی.....	۹۴
۵-۸-۴ نمادهای برگرفته از طبیعت.....	۹۶
۹-۴ نقوش و نمادها در معماری و حجاری هخامنشی.....	۹۸
۱۰-۴ نمادها در سفال هخامنشی.....	۱۰۰
۱۱-۴ نماد در مُهرهای هخامنشی.....	۱۰۲
۱۲-۴ نماد در سکه‌های هخامنشی.....	۱۰۳
خلاصه فصل چهارم.....	۱۰۴
خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل چهارم.....	۱۰۶
فصل پنجم. بررسی نقوش و نمادها در هنر اشکانی و ساسانی.....	۱۰۹
هدف کلی.....	۱۰۹
هدف‌های یادگیری.....	۱۰۹
مقدمه.....	۱۰۹
۱-۵ نگاهی به تاریخ پارت یا اشکانی.....	۱۱۰
۲-۵ هنر اشکانی.....	۱۱۱
۳-۵ نقوش و نمادها در آثار هنری دوره اشکانی.....	۱۱۱
۱-۳-۵ نقوش گیاهی.....	۱۱۲
۲-۳-۵ نقوش جانوری.....	۱۱۲

۱۱۲	۳-۳-۵ سایر نقوش و نمادها.....
۱۱۳	۴-۵ نماد در معماری اشکانی.....
۱۱۶	۵-۵ نمادها در حجاری اشکانی.....
۱۲۰	۶-۵ نقوش و نمادها در سفالگری اشکانی.....
۱۲۳	۷-۵ نقوش و نمادها در فلزکاری اشکانی.....
۱۲۳	۵-۷-۱ ظروف.....
۱۲۷	۵-۷-۲ زیورآلات و اشیای تزئینی.....
۱۲۹	۵-۸ نمادها در ریتون‌های اشکانی.....
۱۳۳	۵-۹ نقوش و نمادها در سکه‌های اشکانی.....
۱۳۶	۵-۱۰ نقوش و نمادها در پارچه‌بافی اشکانی.....
۱۳۸	۵-۱۱ نمادها در نگارگری اشکانی.....
۱۴۰	۵-۱۲ مختصری از تاریخ ساسانی.....
۱۴۱	۵-۱۳ هنر در دوره ساسانیان.....
۱۴۲	۵-۱۴ بررسی نقوش و نمادها در هنر ساسانی.....
۱۴۳	۵-۱۵ نماد در معماری ساسانی.....
۱۴۴	۵-۱۶ نمادها در حجاری ساسانی.....
۱۴۸	۵-۱۷ نقوش و نمادها در سفالگری ساسانی.....
۱۴۹	۵-۱۸ نقوش و نمادها در گچ‌بری ساسانی.....
۱۵۷	۵-۱۹ نمادها در فلزکاری ساسانی.....
۱۶۴	۵-۲۰ نمادها در سکه‌های ساسانی.....
۱۶۸	۵-۲۱ نماد در پارچه‌بافی ساسانی.....
۱۷۲	۵-۲۲ نقوش و نمادها در نگارگری ساسانی.....
۱۷۳	۵-۲۳ نمادها در موزاییک ساسانی.....
۱۷۵	خلاصه فصل پنجم.....
۱۷۸	خودآزمایی فصل پنجم.....
۱۸۱	فصل ششم. بررسی نقوش و نمادها در هنر دوران اسلامی ایران.....
۱۸۱	هدف کلی.....
۱۸۱	هدف‌های یادگیری.....
۱۸۱	مقدمه.....
۱۸۲	۶-۱ نقوش و نمادها در هنر قرون ۱ تا ۵ هجری ایران.....
۱۸۲	۶-۱-۱ منسوجات.....
۱۸۷	۶-۱-۲ سفالگری.....
۱۹۰	۶-۱-۳ منبت‌کاری.....
۱۹۱	۶-۱-۴ فلزکاری.....
۱۹۵	۶-۲ نقوش و نمادها در هنر دوره سلجوقی.....

۱۹۵	۶-۲-۱ منسوجات.....
۱۹۶	۶-۲-۲ سفالگری.....
۱۹۹	۶-۲-۳ فلزکاری.....
۲۰۲	۶-۳ نقوش و نمادها در هنر دوره ایلخانی.....
۲۰۲	۶-۳-۱ منسوجات.....
۲۰۳	۶-۳-۲ سفالگری.....
۲۰۴	۶-۳-۳ فلزکاری.....
۲۰۵	۶-۴ نقوش و نمادها در هنر تیموری.....
۲۰۵	۶-۴-۱ منسوجات.....
۲۰۶	۶-۴-۲ سفالگری و کاشی کاری.....
۲۰۸	۶-۴-۳ منبت کاری در دوره تیموری.....
۲۰۹	۶-۴-۴ فلزکاری.....
۲۱۲	۶-۵ نقوش و نمادها در هنر دوره صفوی.....
۲۱۲	۶-۵-۱ منسوجات.....
۲۱۴	۶-۵-۲ سفالگری.....
۲۱۵	۶-۵-۳ منبت کاری در دوره صفوی.....
۲۱۶	۶-۵-۴ فلزکاری.....
۲۱۸	۶-۶ نقوش و نمادها در هنر دوره قاجار.....
۲۱۸	۶-۶-۱ منسوجات.....
۲۱۹	۶-۶-۲ سفالگری.....
۲۲۰	۶-۶-۳ فلزکاری.....
۲۲۳	۶-۷ مفاهیم نقوش اسلیمی و ختایی و هندسی در هنر اسلامی ایران.....
۲۲۳	۶-۷-۱ نقوش اسلیمی.....
۲۲۴	۶-۷-۲ نقوش هندسی.....
۲۲۶	۶-۷-۳ رمز هندسی دایره.....
۲۲۶	۶-۷-۴ رمز هندسی مثلث.....
۲۲۶	۶-۷-۵ رمز هندسی مربع.....
۲۲۷	خلاصه فصل ششم.....
۲۳۰	خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل ششم.....
۲۳۳	پاسخنامه خودآزمایی‌های چهارگزینه‌ای.....
۲۳۵	منابع.....

پیشگفتار

ایران سرزمینی است که تمدن کهن آن قدمت چندین هزارساله دارد و یادگارهای آن را می‌توان در آثار هنری و تاریخی این سرزمین یافت. این آثار در دل خود فرهنگ، مذهب، اساطیر و هنر مردم ایران باستان را جای داده است. از مهم‌ترین عواملی که باعث پیشرفت و تحوّل ملت‌ها می‌شود، شناخت ریشه‌های فرهنگی و اساطیری در آثار هنری تمدن‌ها است.

تمدن ایران باستان با توجه به قدمت و غنای تاریخی آن، از آثار هنری فراوانی با نقش‌مایه‌های متنوع جانوری و گیاهی و... برخوردار است. این نقوش نمادی از تفکر، باورها و اعتقادات مردمان عصر باستان است که در قالب آثار هنری جلوه‌نمایی می‌کند.

این پژوهش سعی در شناخت انواع نقوش انسانی، حیوانی، گیاهی، اساطیری و هندسی از نظر ترکیب، معنا، کاربرد و ارتباط آن با اساطیر و مذهب مردمان باستان دارد. تحقیق حاضر شامل شش فصل است: فصل اول به معرفی نظری مفهوم نماد و هنر نمادین و پیدایش نمادها و نقوش در هنرهای ادوار مختلف پرداخته و در فصل دوم، نقوش و نمادها در سفال هزاره اول و دوم ق. م معرفی می‌شوند. از فصل سوم تا فصل ششم نیز نقوش و نمادها در دوران عیلام، ماد و هخامنشی، اشکانی و ساسانی بر روی آثار هنری تمدن‌های قبل از اسلام ایران موردبررسی قرار می‌گیرد. فصل ششم نیز نقوش و نمادها در هنر دوران اسلامی ایران در قرون اولیه اسلامی، دوران سلجوقی، ایلخانی، تیموری، صفوی و قاجار بررسی شده است.

فصل اول

مفهوم نماد، هنر نمادین و پیدایی و تشکیل نمادها و نقوش در هنرهای ادوار مختلف

هدف کلی

آشنایی دانشجو با مفهوم نماد، هنر نمادین، پیدایی و تشکیل نمادها و کاربرد آنها در هنرهای دوران مختلف، پیدایش نماد در هنر ایران

هدف‌های یادگیری

دانشجو پس از مطالعه این فصل می‌تواند:

۱. مفهوم نماد و هنر نمادین را دریابد.
۲. با تاریخچه پیدایش نماد آشنا شده و کاربردهای آن را در طول تاریخ برشمارد.
۳. نمادها و نقوش نمادین را در هنرهای دوران مختلف بررسی کند.
۴. با پیدایش نماد در ایران آشنا شود.

مقدمه

نمادپردازی و رمزگرایی از ابتدای دوران تاریخی بشر به عنوان یکی از کهن‌ترین روش‌های برقراری ارتباط وجود داشته است. دانشی که از علائم بسیار ابتدایی و ساده آغاز شده و امروزه معانی بسیار وسیع‌تری را در بر گرفته است. بحث نماد در هنر از اهمیت بسیاری برخوردار است تا جایی که هنر نمادین در پی بیان کردن پیام‌های نامحسوس و مبهمی است که ذهن انسان برای بیان آنها وسیله کافی نمی‌یابد و به

سراغ رمز و کنایه می‌رود. سابقه تاریخی استفاده از نقوش و نمادها در ایران به ۱۵ هزار سال پیش برمی‌گردد؛ نقوشی که بر روی دیواره غارهای باستانی در منطقه لرستان مشاهده شده است. به نظر می‌رسد انسان غارنشین در آن زمان با استفاده از این نقوش و نمادها مفاهیمی چون قدرت و جادو و مراسم و آیین‌های مذهبی را با اهداف خاصی به تصویر کشیده است که فراتر از انگیزه زیبا آفرینی بوده است.

۱-۱ مفهوم نماد (سمبل)

واژه نماد که ترجمه symbol است، در اصل از واژه یونانی symbolon گرفته شده به معنی «تکه سنگ». معنای ضمنی آن از آنجا نشئت گرفته است که در یکی از آیین‌های یونانی کوزه‌ای را چندتکه می‌کردند و میان گروهی از افراد هم آیین پخش می‌کردند. هنگامی که گروه می‌خواست گرد هم آید، هر یک تکه کوزه خود را می‌آورد و به هم متصل می‌کردند و از این طریق عضویت خود را در آن انجمن نشان می‌دادند. به عبارتی، هر تکه کوزه نماد آن فرد عضو به شمار می‌آمد.

افلاطون در رساله ضیافت خود واژه نماد را به کار برده که به معنی دنیماه‌ای است که با هم کل را می‌سازد. در انجمن‌های سری فیثاغورثیان، این واژه در معنی «نشانه شناخت، واژه ناسایی» به منظور شناخت اعضای انجمن به کار می‌رفته است. (آریان پور، ۱۳۸۵: ۲۲۵۸) این اصطلاح، در حوزه فلسفه زبان، زبان‌شناسی، ارتباط‌شناسی و هنر و ادبیات به کار برده می‌شود و اصل آن، ریشه در ادبیات نشانه‌شناختی جهان باستان دارد. گذشتگان همواره منابعی غنی از رمزها (نمادها) را در ادبیات خود دربر داشته‌اند و نمادها از ارکان اساطیر کهن است؛ و به نوعی زبان اسطوره، نماد است (پیرحیاتی، ۱۳۸۵: ۳۵۵).

در زبان روزمره واژه نماد را برای توصیف نشانه‌ای که حالتی از محتوا و معنای چیزی است به کار می‌بریم. نماد شامل علائمی که معنای چیزی را بر مبنای یک توافق یا گزاره مشخص می‌رساند نیز هست (مانند علائمی که در نقشه‌ها برای نشان دادن فانوس دریایی یا فرودگاه به کار می‌روند، یا علامت + که در ریاضیات نماد جمع است). در عرصه هنر و علوم انسانی، نماد معنای بسیار وسیع‌تری پیدا می‌کند (بکولا، ۱۳۸۷: ۴۸۳). نماد بیانگر کلیات و مفاهیم بزرگ به وسیله موضوعات جزئی است اما این موضوعات و تصاویر جزئی چنان زنده و جاندارند که ذهن را تسخیر می‌کنند (فتوحی، ۱۳۸۵: ۱۶۱).

پژوهش درباره نماد دانشی مربوط به شناخت بشر از خود است، رمزپردازی درواقع، ابزاری از دانش و کهن‌ترین و اصولی‌ترین روش بیان چیزهاست، نمادگرایی آن جنبه از واقعیات را که از دیگر مفاهیم دورتر است آشکار می‌سازد. بسیاری از رمزپردازی‌هایی که در طی اعصار و قرون به‌صورت یک سنت درآمده است یک دانش مشترک میان ملت‌ها را تشکیل می‌دهد و از مرزهای ارتباطی فراتر می‌رود. این امر در دوران بسیار کهن شکل‌گرفته و در اندیشه و تفکرات و رؤیاهای اقوام گوناگون گنجانده شده‌است. نماد اندیشه آدمی را برمی‌انگیزد و انسان را به فراخنای تفکر بدون گفتار می‌کشاند و درواقع، کوشش بشر جهت یافتن و تجسم مفاهیمی است که از ورای ابهامات و تخیلات و تاریکی‌ها او را احاطه کرده است (بهزادی، ۱۳۸۰: ۵۲).

اما اگر خواسته باشیم تعریفی مختصر و مفید از نماد ارائه دهیم، باید بگوییم که نماد عبارت است از هر گفتار یا تصویری که علاوه بر معنای آشکار و صریح خود، معانی کنایه‌ای و پوشیده نیز در خود دارد. اریک فروم تعریف جامعی از زبان نمادین (سمبلیک) ارائه کرده است، او می‌گوید: «زبان سمبلیک زبانی است که تجربیات درونی، احساسات و افکار را به شکل پدیده‌های حسی و وقایعی در دنیای خارج بیان می‌کند و درست مثل این است که انسان به انجام کاری مشغول بوده یا واقعه‌ای که در دنیای مادی اشیا برایش اتفاق افتاده باشد.» (اریک فروم، ۱۳۴۹: ۲). وی معتقد است که زبان سمبلیک زبانی است مستقل که شاید بتوان آن را تنها زبان جهانی و همگانی نژاد انسانی تلقی کرد. میرچاد الیاده در این زمینه می‌گوید: درواقع نماد است که این «زره کوچک» (انسان) را به حوزه‌های گسترده‌تری چون جامعه، فرهنگ و کل جهان هستی پیوند می‌دهد.

به‌عبارت دیگر، بشر برای نشان‌دادن خواسته‌های درونی خویش از نمادها استفاده می‌کند. مشت گره‌کرده (نشان و نماد قیام و مقاومت)؛ حلقه ازدواج (نماد وفاداری) و پرچم (نماد هویت یک ملت). درواقع نمادها، نمایش‌دهنده مناسبات نمایش گونه‌ای هستند که با اینکه به اندازه اسطوره‌ها پیچیده نیستند اما در قالبی ساده و قابل‌دسترس، رفتارها و هدف‌ها را هدایت می‌کنند (اوحدی، ۱۳۸۷: ۶). به گفته ژان شوالیه «تمدنی که نماد نداشته باشد، خواهد مرد و چیزی جز یک تاریخ نخواهد بود».

۱-۲ هنر نمادین (سمبولیک)

نماد در هنر در سطوح مختلف و بر طبق اعتقادات و رسوم اجتماعی که الهام‌بخش

هنرمنداست عمل می‌کند (بهزادی، ۱۳۷۹: ۲۶-۲۷). انسان‌ها از ابتدا به خلق آثار هنری پرداخته‌اند. هنر قرابت خاصی با دین داشته و نمادین بوده، و معنا و مفهوم خود را از طریق پدیده‌ای محسوس بیان کرده است. در این زمان هنرمند قادر نبود مقصود خویش را تمام و کمال در اثر خود جای دهد لذا فقط بدان اشاره‌ای می‌کرد. این هنر به دنبال بیان پیامی بود که به خاطر مبهم بودنش نمی‌شد در قالب فرمی محسوس یا فرمی دیگر بیان کرد. هنر نمادین به دنبال بیان کردن پیام بود. پیامی که به قدری نامحسوس و مبهم بود که نمی‌شد آن را در غالب فرمی خاص بیان کرد. در هنر نمادین انسان غایب است و خدایان از انسان برترند. در اشاره به آن‌ها نیازی از یادآوری زندگی انسانی نیست. در این مرحله از هنر ماده بر روح مسلط است (که همان دو عنصر زیبایی‌شناسی‌اند) و محتوای روحی وسیله‌ای برای تجلی نمی‌یابد و از درخشش باز می‌ماند. نکته اینجاست که در بعضی موارد در هنر نمادین به این نتیجه رسیده‌اند که این هنر کاملاً بیان‌گر ذهن آفریننده خود است.

از هنر نمادین به هنر کنایی هم یاد شده است. علت این است که ذهن آدمی می‌کوشد تا اندیشه‌های خود را بیان کند اما برای انجامش وسیله کافی نمی‌یابد و لذا به سراغ کنایه و رمز می‌رود. کنایی یعنی معانی را به نحو سربسته بیان کردن (سلطانی شایان، ۱۳۹۰: ۱۳۴-۱۳۵).

۱-۳ پیدایش نقوش و نمادها در ایران

براساس مدارک موجود، قدیمی‌ترین نقاشی‌های ایران در غار همیان واقع در منطقه کوه‌دشت لرستان و متعلق به ۱۵ تا ۱۰ هزار سال پیش است. در این میان هیچ‌یک از غارهای باستانی ایران به‌صورت جدی مورد تحقیق و بررسی قرار نگرفته‌اند. نقاشی‌ها و کنده‌کاری‌هایی که بر دیواره برخی غارها، همچون تنگ بیده (پبده)، دوشه، همیان، میرملاس دیده می‌شوند مربوط به عصر حجر بوده و حضور انسان غارنشین در ایران را متجلی می‌سازد. انگیزه زیبا آفرینی هنرمندان میرملاس و همیان همواره در انتقال و بیان نیازها و خواسته‌های اجتماعی آن دوران در وسیع‌ترین مفهوم نشان داده شده‌اند. بی‌گمان نگارگران میرملاس و همیان و دوشه تنها به انگیزه زیبا آفرینی دست به آفرینش آثار نزده‌اند، لیکن مفاهیمی چون قدرت، جادو، احساس مفاهیم مذهبی را به زیباترین نحو به نمایش گذاشتند (رهبرگنج، ۱۳۸۷: ۶۶). بیشتر این نگاره‌ها،

صحنه‌هایی از رزم، شکار، انسان و حیوان را نشان می‌دهد. نقش‌های حیواناتی چون گوزن، گاو، سگ، روباه و به‌خصوص اسب و سوار در حال تیراندازی و شکار، و موضوعات رزمی، در تاریخ‌نگاری ایران با تغییراتی تکرار شده‌اند ولی موضوع و شکل اصلی خود را حفظ کرده‌اند. غار دیگری که در همین منطقه کشف شده، ولی از نظر قدمت با غار میرملاس برابر نیست، غار «دوشه» است با نقش‌های کامل‌تر و روشن‌تر از غار میرملاس، و بازهم همان موضوعات رزم و شکار و حیوانات و انسان. «دوشه» نام کوهی است در جنوب دهکده و تنگه‌ای به نام «کراشوب» واقع در جنوبی‌ترین بخش «چگن» لرستان. بر قسمت‌های مسطح دیوار غار، روی هم صد و ده نقش گوناگون با رنگ سیاه نقاشی شده‌است. نقش‌های این غار روشن‌تر از نقش‌های میرملاس و همین کوه‌دشت است، ولی قدمت آن‌ها را ندارد (شریف‌زاده، ۱۳۸۴: ۴۸-۴۹).

با کشفیاتی که توسط باستان‌شناسان در منطقه لرستان (غرب ایران) صورت پذیرفته بر ما معلوم شده که فرهنگی متعلق به دوره نوسنگی در این منطقه وجود داشته است. آثار به‌دست‌آمده نشانگر نوعی زندگی غارنشینی است که شباهت زیادی با نوع زندگی مردم غارنشین اروپایی دارد. با مطالعه این آثار و مقایسه آن با آثار مردم غارنشین جنوب اروپا، می‌توان میان آن‌ها و نقوش فوق، ارتباطی تنگاتنگ را رقم زد. بر آثار غارهایی چون آلتامیرا و لاسکو نوعی اعتقادات جادویی مترتب است و به همین نحو نقاشی‌های غارهای لرستان را می‌توان به جهانی اعتقادی مشابه که در آن نظر انسان به‌سوی افق‌های مرموز متوجه بوده دانست.

در نقوش غارهای لرستان بیشتر به صحنه‌های رزم و شکار و تصویر حیوانات توجه شده‌است و خواسته‌اند در این تصاویر پیروزی صاحب اثر را بر دشمن یا به هنگام شکار مجسم کنند و از اثر جادویی نقش این پیروزی را قطعی‌تر ساخته باشند (اسکندری، ۱۳۷۷: ۷۸-۸۰). هدف نهایی انسان شکارگر- جادوگر نیز مسلط شدن بر دنیای جانورانی بود که خودش شکار می‌کرد. آفریدن تصویر، فی‌نفسه، شکلی از جادو بود؛ شکارگر با ترسیم و رنگ‌آمیزی تصویر یک جانور، روح او را در چارچوب محبس یک خط کناری تثبیت و مهار می‌کرد، و تمام جادوهای دیگر نیز از همین جادوی اولیه سرچشمه می‌گرفتند. مراسمی که در مقابل تصاویر نقاشی‌شده اجرا می‌شد، احتمالاً برای مساعدکردن بخت شکارگر با وی بوده است. در همان حال، انسان دوران پیش از تاریخ، نگران نگهداری از ذخیره غذایی خویش بوده است و نقاشی‌های بسیاری که از جانوران

حامله برجا مانده نشان می‌دهد که این ستون‌های جانوران نقاشی شده می‌توانند به‌طور جادویی موجب تضمین بقای رمه‌های جانوران واقعی شوند (گاردنر، ۱۳۹۱: ۳۵).

خلاصه فصل اول

واژه نماد که ترجمه symbol است، در اصل از واژه یونانی symbolon گرفته شده به معنی «تکه سنگ». افلاطون در رساله ضیافت خود واژه نماد را به‌کاربرده که به معنی دونیمه‌ای است که با هم کل را می‌سازد. در زبان روزمره واژه نماد را برای توصیف نشانه‌ای که حالتی از محتوا و معنای چیزی است به‌کار می‌بریم.

نمادگرایی آن جنبه از واقعیات را که از دیگر مفاهیم دورتر است آشکار می‌سازد. بسیاری از رمزپردازی‌هایی که در طی اعصار و قرون به‌صورت یک سنت درآمده است یک دانش مشترک میان ملت‌ها را تشکیل می‌دهد و از مرزهای ارتباطی فراتر می‌رود. این امر در دوران بسیار کهن شکل گرفته و در اندیشه و تفکرات و رؤیاهای اقوام گوناگون گنجانده شده است. برای ارائه تعریفی مختصر و مفید از نماد، باید بگوییم که نماد عبارت است از هر گفتار یا تصویری که علاوه بر معنای آشکار و صریح خود، معانی کنایه‌ای و پوشیده نیز در خود دارد. به عبارت دیگر، بشر برای نشان دادن خواسته‌های درونی خویش از نمادها استفاده می‌کند. هنر نمادین به دنبال بیان کردن پیام بود. پیامی که به قدری نامحسوس و مبهم بود که نمی‌شد آن را در غالب فرمی خاص بیان کرد. در هنر نمادین انسان غایب است و ایزد از انسان برتر است. در اشاره به آن‌ها نیازی از یادآوری زندگی انسانی نیست. در این مرحله از هنر ماده بر روح مسلط است (که همان دو عنصر زیبایی‌شناسی‌اند) و محتوای روحی وسیله‌ای برای تجلی نمی‌یابد و از درخشش بازمی‌ماند. نکته اینجاست که در بعضی موارد در هنر نمادین به این نتیجه رسیده‌اند که این هنر کاملاً بیانگر ذهن آفریننده خود است. از هنر نمادین به هنر کنایه هم یاد شده است. قدیمی‌ترین نقاشی‌های ایران در غار همیان واقع در منطقه کوه‌دشت لرستان و متعلق به ۱۵ تا ۱۰ هزار سال پیش است. در نقوش غارهای لرستان بیشتر به صحنه‌های رزم و شکار و تصویر حیوانات توجه شده است و خواسته‌اند در این تصاویر پیروزی صاحب اثر را بر دشمن یا به هنگام شکار مجسم کنند و از اثر جادویی نقش این پیروزی را قطعی‌تر ساخته باشند.

خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل اول

۱. ریشه «نماد» برگرفته از کدام واژه بوده و به چه معنی است؟
(الف) واژه لاتین سمبول symbol به معنی نشانه
(ب) واژه یونانی سیمبولون symbolon به معنی تکه سنگ
(ج) واژه لاتین سمبول symbol به معنی تکه سنگ
(د) واژه یونانی سیمبولون symbolon به معنی نشانه شناخت
۲. تعریف «زبان سمبلیک زبانی است مستقل که شاید بتوان آن را تنها زبان جهانی و همگانی نژاد انسانی تلقی کرد» مفهوم زبان نمادین به اعتقاد چه کسی است؟
(الف) افلاطون
(ب) ژان شوالیه
(ج) اریک فروم
(د) میرچاد الیاده
۳. کدام گزینه ویژگی هنر نمادین نیست؟
(الف) نام دیگر آن، هنر کنایی است یعنی «معانی را به نحو سربسته بیان کردن».
(ب) به دنبال بیان کردن پیام است.
(ج) بیانگر ذهن آفریننده خود است.
(د) روح بر ماده مسلط است.
۴. قدیمی‌ترین نقاشی‌های ایران در کدام غار واقع شده‌است؟
(الف) همیان
(ب) دوشه
(ج) میرملاس
(د) تنگ بیده
۵. نقوش نمادینی که انسان‌های اولیه بر دیواره غارها نقش کرده‌اند بیشتر جنبه..... داشته است.
(الف) تزئینی
(ب) جادویی
(ج) مذهبی
(د) اطلاع‌رسانی
۶. کدام گزینه از موضوعات نگاره‌های دیواره غارهای پیش از تاریخ نیست؟
(الف) صحنه‌های رزم
(ب) نقوش حیواناتی چون گوزن، گاو، سگ، اسب
(ج) تیراندازی و شکار
(د) حرکات موزون و عبادت گروهی